

חבל נחלתו

סימן לב

שיטת הרמב"ם בגבולות עולי מצרים

א. שיטת הרמב"ם

פסק הרמב"ם (הל' תרומות פ"א ה"ז)¹:

"אי זו היא ארץ שהחזיקו בה עולי מצרים, מרקם שהיא במזרח ארץ ישראל עד היס הגדול, מאשקלון שהיא לדרום ארץ ישראל עד עכו שהיא בצפון, היה מהלך מעכו לכזיב כל הארץ שעל ימינו שהוא מזרח הדרך הרי היא בחזקת ח"ל וטמאה משום ארץ העמים ופטורה מן המעשר ומן השביעית, עד שיִדָּע לך שאותו מקום מארץ ישראל, וכל הארץ שעל שמאלו שהוא מערב הדרך, הרי היא בחזקת ארץ ישראל וטהורה היא משום ארץ העמים וחייבת במעשר ובשביעית, עד שיִדָּע לך שאותו מקום ח"ל, וכל ששופע ויורד מטורי סמנוס ולפנים ארץ ישראל, מטורי סמנוס ולחוץ ח"ל, והנסיים שבים רואין אותן כאילו חוט מתוח עליהם מטורי סמנוס ועד נחל מצרים, מן החוט ולפנים ארץ ישראל, ומן החוט ולחוץ ח"ל, וזו היא צורתה"².

הרמב"ם עוסק בהלכה זו בכמה נושאי משנה: ראשית גבולות א"י שהחזיקו בה עו"מ (רקס, היס הגדול, אשקלון, עכו). הרצועה מעכו לכזיב, הגבול הצפוני – טורי סמנוס, ננסיים שבים.

בהלכה הבאה כותב הרמב"ם: "מהיכן החזיקו עולי בבל, מכזיב ולפנים כנגד המזרח, ומכזיב ולחוץ עד אמנה והיא סמנוס ועד הנהר והוא נחל מצרים לא החזיקו בו

וכזיב עצמה לא החזיקו בה". ושוב מזכיר בהלכה ט: "...אבל עכו חוצה לארץ כאשקלון והם תחומי ארץ ישראל".

ב. הקשיים בשיטת הרמב"ם

(א) דברי הרמב"ם כפשוטם קשים ביותר. שהרי הרמב"ם משווה בין גבול עולי מצרים לגבול עולי בבל. בגבול הדרומי היבשתי של עו"מ מזכיר הרמב"ם את אשקלון, בגבול הצפוני את עכו וכזיב וטורי אמנוס ובגבול המזרחי את רקס.

לעומת זאת לגבי הגבול הימי (נסיים = איים. ננסיים בהוצ' פרנקל) הרמב"ם מציין את אמנוס ונחל מצרים כגבול הצפוני והדרומי של ארץ ישראל, וא"כ מדוע בגבול היבשתי סימן את עכו (כזיב) ואשקלון כגבולות הצפוני והדרומי, ולא הזכיר כלל את נחל מצרים בהלכה זו שהוא הגבול הדרומי היבשתי?

בגמרא (גיטין ח ע"א) הנוסח המגדיר את גבול עולי מצרים קצר מאד, וז"ל: "איזוהו ארץ ואיזוהו חוצה לארץ? כל ששופע ויורד מטורי אמנוס ולפנים – ארץ ישראל, מטורי אמנוס ולחוץ – חוצה לארץ, הנסין שבים, רואין אותן כאילו חוט מתוח עליהם מטורי אמנוס עד נחל מצרים, מן החוט ולפנים – ארץ ישראל, מן החוט ולחוץ – חוצה לארץ". וא"כ מדוע הרמב"ם שינה מנוסח זה.

1. ההלכות מוגהות עפ"י רמב"ם (פרנקל).

2. לדפוס הרמב"ם מצורף תרשים הקשה מאד להבנה.

היה הארץ שמימין הדרך חוצה לארץ נם בכיבוש עולי מצרים, ומשמע דלא היה עוד כלל ארץ ישראל למזרח הדרך וביהושע משמע דנפתלי היה במזרח אשר ובחלקו של אשר היו עכו וכזיב, ורבנו בעצמו כתב בה"ח דמכזיב ולפנים כנגד המזרח החזיקו עולי בבל..."

ואף הגרשז"א במעדני ארץ (תרומות פ"א, ב) תמה: "גבולות עולי מצרים שחשבם כאן רבנו שנויות הן במשנה קמא בגיטין לענין אמירת בפני נכתב, ומבואר שם בכל הראשונים דמשנתנו לא אשמעינן כלל גבולות עולי מצרים אלא רובם ס"ל דמשנתנו מיירי דדוקא בגבולות כבוש עולי בבל... אבל מהרמב"ם כאן רואים ברור שהוא סובר שהתנא קחשיב התם כבוש עולי מצרים. אולם עיקר דברי רבנו כאן תמוהים מאד שבתחלה כתב שעכו הוא הגבול הצפוני מהחלק שהחזיקו בה עולי מצרים, וא"כ איך כתב אח"כ שטורי אמנום הוא הגבול הצפוני שהוא הרבה יותר מעכו לצד צפון וגם איך כתב אח"כ שנחל מצרים שהוא הרבה יותר רחוק מאשקלון לצד דרום הוא הגבול הדרומי של ארץ ישראל."

הגרשז"א מביא את דברי תבואות הארץ שתמה מאד על הרמב"ם וסבר שהיתה כאן טעות המעתיק ותיקנם. ולפי דבריו הרמב"ם סבר ככל הראשונים. הגרשז"א שאל על תיקון תבואה"א ונשאר אף לאחר התיקון בצ"ע.

ד. הסבר שיטת הרמב"ם

התמיהות שהעלו החזו"א והמעדני ארץ ואף אותן שהעלנו לא הועלו ע"י נושאי

(ב) יתר על כן, בתשובות הרמב"ם (סי' קכה) בהסבר המשנה בשביעית (פ"ו מ"א) כתב הרמב"ם: "וכל מה שהחזיקו עולי מצרים בקדושה ראשונה ממה שלא החזיקו עולי בבל, והוא מן אמנה עד נחל מצרים באורך וברוחב עד הגבול שקידש עזרא והוא עד כזיב... היינו הרמב"ם עצמו מקבל שגבול עולי מצרים הוא מנחל מצרים עד אמנה (אמנום, סמנום), וא"כ מדוע בהלכותיו תלה את גבול עולי מצרים באשקלון ועכו. כמו"כ מדוע בגבול היבשתי לא נזכר כלל נחל מצרים.

(ג) עוד שאלה על הרמב"ם היא שהגבולות: אשקלון, רקם, עכו וכזיב הם גבולות שנזכרו לענין גיטין לגבי אמירת 'פני נכתב ובפני נחתם' והם שייכים לעולי בבל ותלויים במקום ישיבת ישראל בבית שני. כאמור בריש גיטין במשנה: "ד" יהודה אומר: מרקם למזרח, ורקם – כמזרח, מאשקלון לדרום, ואשקלון – כדרום, מעכו לצפון, ועכו – כצפון; ר"מ אומר: עכו – כארץ ישראל לגיטין". וכן הרצועה מעכו לכזיב שיש בה טומאת ארץ העמים אף היא מימי בית שני שבו גזרו את הטומאה כאמור במס' שבת (יד ע"ב): "יוסי בן יועזר איש צרידה ויוסי בן יוחנן איש ירושלים גזרו טומאה על ארץ העמים". וא"כ מדוע הרמב"ם הכניס זאת לגבולות עולי מצרים.

ג. שאלות האחרונים על הרמב"ם

החזו"א (שביעית ג, יח) התקשה אף הוא בלשון הרמב"ם וז"ל: "ר"מ פ"ח מה"ת ה"ז איוז היא ארץ כו', דברי רבנו ז"ל קשים לפרשם, וכנראה מדבריו ז"ל דמעכו לכזיב

חבל נחלתו

חלה (פ"ב הי"א): "אי זו היא ארץ ואי זו היא חוצה לארץ, כל השופע מטורי אמניס ואילך ארץ ישראל, מטורי אמניס ולהלן חוצה לארץ, הנסין שבים רואין אותן כאילו חוט מתוח מטורי אמניס ועד נחל מצרים מחוט ולפנים ארץ ישראל מחוט ולחוץ חוצה לארץ".

נראה שהברייתות ובעקבותם הרמב"ם באים לתאר לנו את גבולות עולי מצרים ביחס לגבולות עולי בבל והמשמעות ההלכתית לכך. היינו אף שקדושת עולי מצרים בטלה, חכמים נתנו לחלק מכיבוש עולי מצרים דינים מיוחדים כגון לגבי תר"מ: "והניחו אותם המקומות שהחזיקו בהם עולי מצרים ולא החזיקו בהם עולי בבל כשהיו ולא פטרום מן התרומה

כלי הרמב"ם³ הגדולים: הרדב"ז, מהר"י קורקוס, הכס"מ ועוד. לכאורה בשתיקתם התמיהה גדלה כפליים, אבל דוקא משתיקתם יש אולי למצוא פתח להבין את הרמב"ם. ברור משתיקתם ומלשון הרמב"ם בתשובתו לעיל שאמנם הוא סבר ככל הראשונים, שגבול עולי בבל מנחל מצרים⁴ עד אמנה.

מקור הרמב"ם הוא בגמרא בגיטין ובתוספתא (תרומות פ"ב הי"ב) בה נאמר: "אי זה הוא ארץ ואי זה הוא חוצה לארץ כל ששופע מטורי סמניס ואילך ארץ ישראל מטורי סמניס ולפנים חוצה לארץ, נסין שבים רואין אותן כאלו חוט מתוח מטורי סמניס עד נחל מצרים, מחוט ולפנים ארץ ישראל מחוט ולחוץ חוצה לארץ". וכן בתוספתא

3. עי' רדב"ז שם הל' ז ו-ח שאמנם תמה על כך שאשקלון ורקם מחוץ לארץ ישראל אמנם לא התקשה בשאלות שהועלו לעיל.

4. כך כתב הרדב"ז בתשובה (שו"ת רדב"ז ח"ד סי' ל): "(אלף קה) שאלה מעזה ילמדנו רבינו אם בני עזה חייבין להפריש תרומות ומעשרות מפני שיש קצת אנשים שיש להם קרקעות. הכלל אם היא מכלל א"י לענין זה או לא".

וענה: "תשובה נראה ודאי דחייבין למ"ד א"י חייבת בתרומות ומעשרות אפי' בזמן הזה מן התורה עזה נמי חייב מן התורה ולמ"ד בביאת כלכם אמר רחמנא ותרומות ומעשרות לא מחייבי בא"י בזמן הזה אלא מדרבנן עזה נמי חייבת מדרבנן דודאי עולי מצרים כבשוה. דהא אמרינן בגיטין רואין כל שאלו חוט מתוח מטורי [אמנון] עד נחל מצרים שהוא הנקרא היום ואדיאל פריש (=ואדי אל עריש) וכל מה שבתוך החוט הוא א"י אפילו הנסין שבים. וכבר ראיתי מי שרצה ללמוד מכאן דאי קוברוס הוא בכלל זה וחשב אותה מכלל א"י ולדעתו היא טעות מפורסם לא ראיתי לדבר בו, ומ"מ עזה היא משוכה מן ואדיאל פריש לצד א"י מהלך ב' ימים וג"כ אינה יוצאת לתוך הים כמו סמכוס וזה נראה הוא לעין. עוד ראיה שכשמונה הרב ז"ל אותן הארצות שהן סמוכות לא"י שהן חייבות מדרבנן מונה מצרים שנער ועמון ומואב אמאי לא מנה עזה שהיא יותר קרובה מאלו וגם היא גדולה וחשובה. ואפי' אם תמצא לומר שלא כבשוה עולי בבל הרי לא פטרוהו כמו שפטרו את בית שאן. ואין להביא ראיה ממה שאין עושין שני ימים של גליות שאין דבר זה תלוי בארץ ישראל אלא במקומות שהיו דרין רוב ישראל והיו השלוחים הולכים להם וכן כתב הרב ז"ל בהלכות קדוש החדש. שוב מצאתי לבעל ספר כפתור ופרח תלמידו של הרב ז"ל שכתב שעזה בכלל ארץ ישראל היא. וגדולה מזו כתב שמדינת סין הנקראת היום טרבלס שהיא מכלל א"י ובזה אני חולק עליו. והנלעד"כ". ובמפורש לדעתו גבול ער"מ הדרומי בנחל אל עריש ולא באשקלון.

והמעשרות כדי שיסמכו עליהם עניים בשביעית" (הל' תרומות פ"א ה"ה). או לגבי שביעית: "זכל שלא החזיקו בו אלא עולי מצרים בלבד שהוא מכזיב ועד הנהר ועד אמנה, אע"פ שהוא אסור בעבודה בשביעית, הספיחין שצומחין בו מותרים באכילה" (הל' שמיטה ויובל פ"ד ה"ו). עולי בבל יכלו לתת לכל העודף על גבולם מעולי מצרים אותו דין אך לא עשו כן, אלא בדרום ואולי אף במזרח לא קבעו אף מדרבנן חיובים בגבולות עולי מצרים, אלא קבעו שמעולי בבל והלאה מתחילה חו"ל לענין תרו"מ, שביעית, חלה וכד'. בבית שני ההתיישבות היתה מאשקלון וצפונה. ולכן לגבי אזור ריק מיהודים לא נתנו לו דין כעולי מצרים ועל כן לא צויין נחל מצרים בברייתות. הרמב"ם בא בהלכה ז לברר תחומי עולי מצרים העודפים על עולי בבל בהם חייבו עולי בבל בתרומות ומעשרות אע"פ שהם חוץ לגבולות עולי בבל כדי שיסמכו עליהם עניים (לשון הרמב"ם בהלכה ה), ולא בא לפרט בצורה היסטורית את גבולות עולי מצרים. אם היה כותב את גבולות עולי מצרים המקוריים בלבד היתה המשמעות שכל האזורים שבין עולי מצרים לעולי בבל דינם כעולי מצרים ואין הדברים כן, לא לגבי אשקלון ועכו, ולא לגבי הרצועה של טומאת ארץ העמים, לא לגבי נסין שבים ולא לגבי דרום הארץ שמאשקלון ודרומה.

על-כן הרמב"ם פרט דוקא את גבולות עולי בבל מהם נמשך תחום עולי מצרים עד הגבולות החיצוניים של עולי מצרים ופרט אלו יוצאים מן הכלל הזה. וכיון שתפס לשון הבריתות לא חש לפרש שנחל מצרים הוא הגבול הדרומי של עולי מצרים

אותו הזכיר לגבי הגבולות בים. מה שפתח הרמב"ם ברצועה מעכו לכזיב, אין פירושו כמו שכתב החזו"א בתחילת דבריו שאף עולי מצרים לא החזיקו ברצועה, אלא משום שרצועה זו לא נתקדשה בבית שני, ורצועה זו 'אוכלת' מתוך תחום עולי מצרים העודף על עולי בבל, אף שיכלו לקדשה, ודינה כבית שאן שהפקיעה לגמרי ממעשרות ויש בה טומאת ארץ העמים. ולכן הוצרך להזכירה כי היא כחוצה לארץ לענין תרו"מ ו'אוכלת' אף בתחום עולי בבל.

ודין עכו ואשקלון אינו כעולי מצרים אע"פ שהיו בתוך גבול ערו"מ, אלא הוציאו לגמרי מחיובם גם של ערו"מ ונתנו להם דין חוצה לארץ. כדברי הרמב"ם (הל' תרומות פ"א ה"ה): "ורבינו הקדוש התיר בית שאן מאותם המקומות שלא החזיקו בהם עולי בבל והוא נמנה על אשקלון ופסרה מן המעשרות".

וכן דין דרומית לאשקלון עד נחל מצרים לא השאירו בו חיוב תרו"מ כדי שיסמכו עליו עניים בשביעית אע"פ שהוא בתוך גבול עולי מצרים.

חידוש נוסף ברמב"ם לגבי הגבולות הימיים של ארץ ישראל. הרמב"ם מלמדנו שעולי בבל לא החזיקו ולא קבעו גבולות באיים שבים של עולי בבל, אלא השאירו את גבולות עולי מצרים הקודמים, ולכן החיוב בהם כערו"מ ולא כערו"ב.

ונראה שלכך כיון החזו"א בהמשך דבריו: "וע"כ אנו צריכים ללמוד סתום מן המפורש וכמש"כ התויו"ט בשם הכו"פ שמצא כת"י של רבנו שמפרש דרצועת חוצה לארץ היה בארץ ממזרח הדרך של עכו כזיב, ואפשר דכנת רבנו ג"כ משום שרצועה זו לא כבשה

חבל נחלתו

לא החזיקו כלל. וגם מכזיב ולדרוס הניחו הרבה כרכים. ועל קצת אמרו הסבה למה הניחוס כעניין בית שאן, ובקצתם לא הזכירו כאמדם בסוסיתא ואשקלון שפטורה ולא אמרו למה, אלא שמן הסתם יש לומר שלא נתקדשו בשניה, ולזה סיים בה ואין בהם משום ארץ העמים. אם כן מקומות שהניח עזרא הם פטורין וטהורין. ואם שמא נמצא בתוך גבולי הארץ מקומות טמאים כמו שיש דרך רצועת עכו לכזיב, יש לומר שהוא משום מדורת הגוים. וכן מסכת חגיגה פרק בתרא (כה, א) חומר בתרומה ביהודה. ביהודה אין בגליל לא, מאי טעמא, אמר ריש לקיש מפני שרצועה של כותיים מפסקת.

וכן בהמשך כתב הכפתור ופרח (פ"י): "העולה בידנו מכל זה שכל מקום שנמצא לרבתינו ז"ל אומרים וקוראים חוצה לארץ לאי זה חלק שיהיה מן הארץ בתוך גבולי אלה מסעי, שרצונם לומר חוצה לארץ של כבוש שני, לא שיהיה דעתם בחוצה לארץ גמור חלילה כעמון ומואב וסוריא בכל ומצרים וכיוצא בהם. וכן כשגזרו טומאה על ארץ העמים לא גזרו אלא אלו ודומיהם לא על ארץ ישראל, אם לא שיהיה מדורם ששהו ארבעים יום..."

"וכבר עשו כן שהרי כבשו מנחל מצרים עד טורי סמוס. ראה גם ראה כמה דקדק הרב ז"ל במאמרו ואינו נקרא ארץ ישראל כדי שינהגו בו כל המצות, והוא המכוון ממבוקשנו."

נראה לפי הרמב"ם בסוף פ"ד מהלכות שמיטה ויובל שאף בחלק הדרומי שבין אשקלון ונחל מצרים אין נוהג דין שביעית כעולי מצרים אלא דוקא כסוריא ועבר הירדן.

עזרא, וכייל לי' בריש דבריו דעיקר דבריו איזה ארץ שהחזיקו עולי מצרים היינו לענין אם החזיקו בו גם עולי עזרא, וכייל דעד עכו היה כיבוש שניהם ומעכו לכזיב כבר היתה רצועה שלא נתקדשה, ומשום דבעי לאסוקי לק' דעד כזיב הוא ודאי הקדים לפרש ענין כזיב וצ"ע."

העולה מן הדברים, הסבר זה מתאים עם דבריו בתשובה, ומפרש את שתיקת הראשונים ונו"כ מהקושי בדברי הרמב"ם.

ה. ראיות להבנה זו ברמב"ם

ומצאתי ראיה מדברי הכפתור ופרח (פ"י): "וכן הדבר בפ"י בתוספתא מסכת אהלות פרק (י"ז) [י"ח] (ה"א), עיירות המובלעות בארץ ישראל כגון סוסיתא וחברותיה אשקלון וחברותיה אף על פי שפטורות מן המעשרות ומן השביעית אין בהם משום ארץ העמים. והר"ם וה"ב התוספות ז"ל שמו בזה הענין בית שאן ואשקלון בשוה. אם כן כל מה שהוא מכבוש עולי מצרים הוא היום כענין כלל הארץ, אלא לענין תרומות ומעשרות כדאמרנא. ואם נסתלקה מכבוש עולי מצרים כל קדושתה לכל מילי, היאך יבא עזרא שהרשות בידו ומפני שיסמכו בה עניים בשביעית ימעט גבולים ויעשה ארץ ישראל כעורו של נמר (=מנומר) לא כצבי: פה ארץ ישראל ופה חוצה לארץ, ופה ארץ ישראל ופה חוצה לארץ. תלך מטבריא לשכם דרך יום ארוך, ובאמצע הדרך תמצא חוצה לארץ והוא בית שאן, ולעולם הירדן לא עברת.

"זאת ועוד שהרי בביאה שניה החזיקו בקצת מקומות, אבל מכזיב ועד סוף גבול הצפון

חבל נחלתו

מסקנות בהבנת שיטת הרמב"ם

ובשביעית כסוריא.

ג. אשקלון, עכו ובית שאן הפקיעו בהם חכמים חובת תרו"מ אע"פ שהם מעו"ב.

ד. איים שבים שבתוך החוט המתוח מאמנום לנחל מצרים דינם כעולי מצרים.

א. מעכו לטורי אמנום (פרט לרצועה מעכו לכזיב) דינם כעולי מצרים לתרו"מ ושביעית.

ב. מאשקלון ודרומה עד נחל מצרים דינם בתרו"מ כחו"ל או כסוריא

סימן לג

ענף העולה מאילן שמת

שאלה

"גרסי' בסוף פרק הבית והעליה ותנן נמי גבי ערלה כהאי גונא אילן היוצא מן הגזע ומן השרשין חייב בערלה דברי ר' מאיר, ר' יהודה אומר מן הגזע חייב, מן השרשין פטור".

ב. אבל במסכת בבא מציעא (ק"ה ע"ב-ק"ט ע"א) נאמר: "דתניא: היוצא מן הגזע ומן השרשין – הרי אלו של בעל הקרקע, דברי רבי מאיר. רבי יהודה אומר: מן הגזע – של בעל האילן, ומן השרשין – של בעל הקרקע. ותנן נמי גבי ערלה כי האי גוונא: אילן היוצא מן הגזע ומן השרשין – חייב בערלה, דברי רבי מאיר. רבי יהודה אומר מן הגזע – פטור, מן השרשין – חייב". וא"כ בתלמוד הגירסא בדברי ר' יהודה הפוכה מאשר בתוספתא.

בחסידי דוד (על התוספתא) תיקן את הגירסא וגרס: "ר' יהודה אומר העולה מן הגזע פטור מן השרשין חייב". וכן תיקן את הגירסא בחזון יחזקאל. וטעמא דמסתבר משום שהיוצא מן הקרקע הוא כביכול אילן חדש, ואילו היוצא מן הגזע הוא המשכו של האילן הקודם.

אבל בתוס' ר"ד בב"מ גרס כגירסת התלמוד לפנינו ולא כגירסת התוספתא.

עץ מת וגזעו יבש עד גובה פני הקרקע, והנה עלה ענף מהשרשים שמתחת לארץ והוא מתפתח לעץ, האם צריך לספור לו שנות ערלה מחדש, ואם כן האם מדאורייתא. כמו"כ מה הדין אם יוצא מהגזע ומה דינו אם יוצא למעלה מטפח מפני הקרקע?

תשובה

א. נאמר בתוספתא (ערלה פ"א ה"ד): "אילן העולה בין מן הגזע ובין מן השרשים חייב, ר' יהודה אומר: העולה מן הגזע חייב מן השרשים פטור".

וכן הביא זאת בכפתור ופרח (פנ"ד): "תוספתא (ערלה פ"א ה"ד) אילן העולה בין מן הגזע בין מן השרשים חייב, רבי יהודה אומר: העולה מן הגזע חייב מן השרשים פטור".

וכן הרישא של הבריתא הובאה בספר יראים (סי' עה): "ותניא בתוספתא אילן העולה מן הגזע מן השרשים חייב בערלה" (ועיי'ש בתועפות ראם אות יד שברר את הסוגיא). וכן בספר האשכול (הל' ערלה) כתב: